BRL - 2021-22

(4)

III A. Research Papers publication: Paper-058

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

September 2021, Issue-80, Vol-03

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com. vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Smt. Sindhutai Jadhav Maha... Mehkar 330

40) खरगोन जिले के आदिवासी क्षेत्रों में स्वास्थ्य एवं शिक्षा.....
डॉ सुरेश अवासे, खरगोन म.प्र. ||167

41) उत्तराधुनिक संस्कृति और मुन्नी मोबाइल
Dr- Ganesh M, Thiruvananthapuram- ||172

42) प्राकृतिक आपदा, प्रबन्धन : एक मूल्यांकन
ओमप्रकाश मीना, दौसा, राज. ||174

43) रामायण एवं रामचरित्रमानस में वाल्मीकि एवं तुलसीदास का.....
मनु कुशवाह, डॉ. कृष्णा जैन, ग्वालियर (म.प्र.) ||179

44) "धम्मपद में दार्शनिक तत्त्व एक अध्ययन"
विजय प्रकाश सिंह, दतिया (म.प्र.) ||182

45) समस्या नाटककार उपेंद्रनाथ अश्क के नाटकों का समीक्षात्मक अध्ययन
डॉ. गुरुकुमार आनन्द, बेगुसराय ||185

46) जैवविविधतेचे मूल्य आणि ऱ्हास याबाबतीत युवकांत असलेली......
प्राचार्य डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर, बुलडाणा ||188

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

रचनाधर्मिता का परिचय दिया। आधुनिक परिवेश में उनके नाटक अधिक प्रासंगिक है। उनके नाटकीय व्यंग्य कलात्मक ढंग से हमें सर्वथा सतर्क एवं सजग करते है।

संदर्भ ग्रंथ सूची –

१. समस्या नाटककार : उपेंद्रनाथ अश्क: डॉ. उमाशंकर सिंह, संजय बुक सेंटर के ३८७६, गोलघर, वाराणसी २२१००१, १९८९

२. आधुनिक हिन्दी नाटकों में नायक: डॉ. श्याम शर्मा, अभिनव प्रकाशन, २१–ए–दरियागंज, नई दिल्ली–२, १९७८

३. आधुनिक हिन्दी नाटक और रंगमंच: डॉ. लक्ष्मीनारायण लाल, साहित्य भवन (प्रा.) लिमिटेड, के० पी० कक्कड़ रोड, इलाहाबाद, १९८९

४. आधुनिक हिन्दी नाटक : डॉ. नगेन्द्र, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, १९७०

५. नाट्य–निबंध : डॉ० दशरथ ओझा, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली,१९७२

६. नाटक और रंगमंच: सीतारामझा श्याम, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद पटना–४, २०००

७. नाट्य– समीक्षा –डॉ० दशरथ ओझा नेशनल पब्लिशिंग हाउस दरियागंज, दिल्ली २०१६ त्रि

८. प्रसाद युगीन हिन्दी नाटक : डॉभगवती प्रसाद शुक्ल, मध्यप्रदेशहिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाल, १९७९

९. प्रसाद युग के नाटकों की शिल्पविधि :डॉ. शांति मलिक, नेशनलपब्लिशिंग हाउस, २६३५, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली–२, १९९६

१०. पारसी हिन्दी रंगमंच: डॉ० लक्ष्मीनारायण लाल, राजपाल एंड संस,कश्मीरी गेट, दिल्ली, १९७३

११. भरत और भारतीय नाट्यकला: डॉ. सुरेन्द्रनाथ दीक्षित, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९८९

१२. रंग दर्शन :नेमिचंद्र जैन, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड,२.३८ अंसारी मार्ग, दरियागंज, नयी दिल्ली–२, १९९७ .

१३. रंगमंच: बलवंत गार्गी, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि. दरियागंज, नयी दिल्ली, १९६८

१४. समकालीन हिन्दी नाटक की संघर्ष चेतना: डॉ. गिरीश रस्तोगी, हरियाणा साहित्य अकादमी, चंडीगढ़, १९९०

१५. हमारी नाट्य परम्परा :श्री कृष्णदास, साहित्यकार संसद, प्रयाग, १९५६

46

जैवविविधतेचे मूल्य आणि ऱ्हास याबाबतीत युवकांत असलेली जागरूकता : एक अभ्यास

प्राचार्य डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर
श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर जिल्हा बुलडाणा

****

प्रास्ताविक:

परिसंस्थेतील विविध जैविक व अजैविक घटक परस्परांवर अवलंबून असतात. अन्न, निवारा, प्रजनन अशा उद्देशाने या घटकांत निरंतर आंतरक्रिया होत असते. परिसंस्था व त्यातील आंतरक्रिया सातत्याने कार्यरत राहण्यासाठी ऊर्जेचा प्रवाह आणि पोषक द्रव्यांचेचक्रीभवन या प्रक्रिया आवश्यक असतात. सूर्य हा सर्व परिसंस्थेमधील ऊर्जेचा प्रमुख स्रोत आहे. सूर्यापासून पृथ्वीवर पोहोचलेल्या ऊर्जेपैकी केवळ एक टक्का ऊर्जा वनस्पतींकडून शोषली जाते आणि तिचे रूपांतर अन्नरूपातील ऊर्जेत केले जाते. ही ऊर्जा परिसंस्थेतील इतर सजीवांपर्यंत पोहोचते. प्रत्येक जिवंत अथवा मृत घटक दुसऱ्यासजीवांचे अन्न असतो. परिसंस्थेतील स्वयंपोषक स्तरांकडून विविध प्रकारचे भक्ष्य आणि भक्षकांकडे अन्नऊर्जेचे संक्रमण होते. या प्रक्रियेद्वारे परिसंस्थांतील ऊर्जा एका सजीवाकडून दुसऱ्यास जीवाकडे जात असते. अन्नसाखळीतील सर्व सजीव अन्न आणि पर्यायाने ऊर्जा मिळविण्यासाठी परस्परांवर अवलंबून असतात. निसर्गात अशा अनेक अन्नसाखळ्या आहेत. त्या एकमेकांमध्ये गुंफल्या जाऊन अन्नजाळे तयार होते. सजीवांना जगण्यासाठी, वाढीसाठी व पुनरुत्पादनासाठी पोषक द्रव्यांची गरज असते. पर्यावरणात ही पोषक द्रव्ये आणि त्यांची संयुगे अजैविक घटकाकडे जात असतात. खनिजद्रव्यांच्या मूळ स्रोतांपासून ते सजीवांपर्यंत आणि पुन्हा सजीवांपासून ते मूळ खनिज द्रव्ये असे पोषकद्रव्यांचे चक्र घडून येते. परिसंस्थेत

याजैविक व अजैविक घटकांच्या विपुलतेलाच आपण जैवविविधता म्हणतो, या जैवविविधतेतील अंतर्क्रियेद्वारे विविध मूल्यांचे दर्शन घडते.

जैव विविधतेचे मूल्य

जैवविविधतेचे सौंदर्यात्मक मूल्य:

जैवविविधमुळे विविध प्रकारचे, रंगांचे, आकारांचे सजीव पृथ्वीवर सौंदर्य व समृद्धता निर्माण करतात. म्हणूनच नैसर्गिक सृष्टिसौंदर्य लाभलेल्या भागाला पर्यटनस्थळ म्हणून महत्व निर्माण झाले आहे. ढासळत्या पर्यावरणाचे कळत नकळत अयोग्य परिणाम अशा ठिकाणी जाणवू लागतात. पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी मानवी हस्तक्षेपामुळे अनेक अयोग्य प्रकार चालू होतात. उदाहरणार्थ पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी हॉटेल्स, रिसॉर्ट, पार्क, रस्ते यांसारखी बांधकामे, पर्यटकांकडून झाडांची, फुलांची नासधूस, पर्यटनामुळे निर्माण होणारा कचरा, प्लास्टिकच्या पिशव्या, इत्यादी गोष्टी त्या जागेचे सौंदर्य नष्ट करतात. या मानवनिर्मित अयोग्य वातावरणाचा परिणाम सृष्टिसौंदर्यासोबतच त्या ठिकाणच्या सूक्ष्म जिवांवरही होत असल्याने त्यांचे अस्तित्वच धोक्यात येते.

जैवविविधतेचे आर्थिकमूल्य:

प्रत्येकसजीव हा मानवासाठी एक बहुमोल घटक मानला जातो. कारण त्यांच्या अस्तित्वामुळेच पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास आणि पर्यावरणीय व्यवस्था टिकून राहण्यास मदत होत असते. आज जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून मानवाद्वारे उपलब्ध सजीवांचा, प्राणि–पक्षी, सूक्ष्मजीवांचा वेगवेगळ्या आर्थिक कारणांसाठी वापर केला जातो. जसे माशांची पैदास व व्यापार, इत्यादी.मानवी समाज आजही या विविध प्रकारच्या सजीवांवर अन्न, औषधे व औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी अवलंबून आहे. जसे विशिष्ट प्रकारच्या बुरशीपासून पेनिसिलीनसारखे औषध तयार केले जात असल्याने, त्यासाठी बुरशीचा अतिरिक्त वापर होतो परिणामी बुरशीचे प्रमाण घटत आहे.विकसनशील देशांतील जवळजवळ ८०% लोक हे प्राथमिक आजारांसाठी वनौषधी, प्राणी, खनिजद्रव्य, धातू यांवर अवलंबून आहेत. भारतात व इतर विकसनशील देशांत जवळजवळ २०,००० झाडपाला वनस्पतींचा वापर औषधांसाठी केला जातो. विकसित देशांत एकतृतीयांश औषधे ही वनस्पतीपासून बनविली जातात. याशिवाय वनस्पती व झाडांमध्ये असलेल्या काही रासायनिक घटकांमुळे त्यांचा वापर औषध निर्मितीसाठी होतो. त्यामुळेच जैवविविधता ही अशी एक प्रक्रिया आहे, की ज्यावर स्थानिक व जागतिक पातळीवर मानवाच्या आर्थिक उन्नतीस हातभार लागतो.

जैवविविधतेचे पर्यावरणीय मूल्य:

सजीवाला आपला विकास करण्यासाठी योग्य जागेची व पोषक परिस्थितीची गरज असते. वरेचसे प्राणी, सजीव हे जगण्यासाठी परस्परांवर अवलंबून असतात. हे अवलंबन अतिशय गुंतागुंतीचे असते. त्यामुळेच एक सजीव अशा प्रकारची व्यवस्था निर्माण करतो, की ज्यामुळे इतर सजीवांना पर्यावरणात टिकून राहण्यास मदत होते. त्यामुळेच या व्यवस्थेतील एखादा सजीव जरी नष्ट झाला तरी त्याचा परिणाम त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या असंख्य सजीवांवर होतो. यासाठी जैवविविधतेच्या संरक्षणाची गरज आहे. ती गुंतागुंतीची पर्यावरणव्यवस्था टिकविण्याची गरज आहे.

जैवविविधतेचे धार्मिक–सांस्कृतिक मूल्य:

या मूल्याचे महत्व भारतासारख्याविकसनशील देशांच्या दृष्टीने अधिक आहे. अजूनही भारतात धार्मिक– सांस्कृतिक मूल्यांचे व्यक्तिवर्तनावर प्रभाव आहेत. पारंपरिक भारतीय समाजात निसर्गाशिवाय आपण जगू शकणार नाही, आपला दैनंदिन उदरनिर्वाह होणे शक्य नाही याची जाणीव असल्याने, निसर्ग व मानवाचा परस्परसंबंध ते जाणून होते. त्यामुळे निसर्ग संरक्षण ही मूलभूत गरज मानली जात होती.भारत, गयाना, नायजेरिया, तुर्कस्तान, इत्यादी देशांत स्थानिक लोक जंगलांचे योग्य संरक्षण करीत असत. वनांमध्ये ईश्वर असून, तो आपले संरक्षण करतो असा धार्मिक समज असल्याने जंगलातील विशिष्ट भागाला धार्मिक महत्त्व प्राप्त होई. यामुळेच वनसंरक्षणाबरोबरच इतरही प्राणी–पक्षी, झाडे– झुडपे, वनस्पती, इत्यादींचे आपोआप जतन होत केले जात असे यामुळे जैवविविधता टिकून राहत असे. अनेक ठिकाणी जंगलांच्या विशिष्ट भागात शिकार करणे, कुरणांचा चरण्यासाठी वापर करणे, यावर बंदी होती. फक्त वाळलेली लाकडे, पालापाचोळा

वापरायला परवानगी असे. शिलाँगजवळच्या भागात तर वनाची नासधूस करणारी व्यक्ती मृत्यू पावते अशी धार्मिक भावना होती.

परिसंस्था– सेवा :

परिसंस्थेकडून, आणि पर्यायाने जैवविविधतेकडून, जे जे फायदे अनेक स्वरुपात आपणाला मिळत असतात त्यांना परिसंस्था– सेवा म्हणतात. या सेवामानवासहित सर्वच जीवांना वेगवेगळ्या प्रमाणात मिळत असतात. शेतीसाठी लागणारी कसदार माती, मुबलक पाणी, स्वच्छ हवा ह्या सर्व परिसंस्थेमुळे मिळणाऱ्या सेवा आहेत. अशा सेवा विनामूल्य आपणाला मिळत असतात त्यामुळे त्याची खरी किंमत आपल्या लक्षात येत नाही. अशा परिसंस्था– सेवा मानवी अस्तित्वासाठी गरजेच्या आहेत, इतकंच नाही तर हवामान बदलामुळे भविष्यात येणाऱ्याआपत्तीमध्ये तग धरण्यासाठीही आवश्यक आहेत. परिसंस्था सेवांचे प्रकार– परिसंस्था– सेवा ज्या स्वरुपात मिळतातत्यानुसार त्यांचे चार गट पाडले गेले आहेत. पुरवठा सेवा– अशा सेवा किंवा फायदे जे परिसंस्थेकडून थेट स्वरुपात उपलब्ध होतात. जसे ताजे व स्वच्छ पाणी, सकस माती, जंगली भाज्यांसारखे वनोत्पादने, धान्याचे स्थानिक वाण इ. नियमन सेवा– अशा सेवा ज्या पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मदत करतात. जसे– मातीची धूप थांबवणे, तापमान व हवामान नियमित ठेवणे, पक्ष्यांद्वारे होणारे बीज– वहन, कीटकांमार्फत होणारे परागीकरण, तणांचा प्रसार रोखणे इ. आधारभूत सेवा– अशा सेवा ज्या एकंदर परिसंस्थेला आणि जैवविविधतेलामहत्वपूर्ण आधार देण्याचे कार्य करतात. जसे ऑक्सिजनची निर्मिती करणे, पाण्याचे चक्र सुरळीत चालू ठेवणे, परिसंस्थेत राहणाऱ्या जीवांना (मानवासहित) राहण्यासाठी अधिवास पुरवणे, माती बनण्याची प्रक्रिया, पोषक द्रव्यांचे (कार्बन, नायट्रोजन, फॉस्फोरस इ.)चक्र अखंडपणे चालू असणे इ. सांस्कृतिक सेवा– अशा सेवा ज्या परिसंस्थेकडून दृश्य स्वरुपात न मिळता अमूर्त स्वरुपात मिळत असतात. जसे धार्मिक आणि अध्यात्मिक शांती मिळणे, परिसंस्थेच्या सौंदर्याचा आनंद घेता येणे, पारंपारिक ज्ञान वाढीस लागणे, प्रेरणा मिळणे इ. उदा. सह्याद्रीच्या पर्वत रांगांमध्ये विस्तीर्ण आणि दाट जंगले आहेत. या जंगलांमध्ये ठिकठिकाणी छोटया छोटया वाडया वसलेल्या आहेत. या वाडयांमधील निवासी समुदायांच्या आयुष्याचा पाया धार्मिक आणि अध्यात्मिक स्वरूपाचा आहे. येथील बव्हंशी लोक वारकरी संप्रदायाचे आहेत ज्यांचे कितीतरी ओव्या– अभंग परिसंस्थेच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झालेले आहेत.

पारंपरिक दृष्टीकोनात झालेला बदल आणि त्याचा परिणाम :

गेल्या काही दशकांत या पारंपरिक दृष्टीकोनात झालेला बदल, अत्यंत वेगाने वाढत जाणारी लोकसंख्या, मानवाने व्यापारी दृष्टिकोनाला दिलेले महत्त्व, विकसित बाजारपेठा, वाढता नफा यांमुळे मूलभूत गरजांकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केल्या गेले, तसेच विकासाच्या नावाखाली लोकांची वाढत जाणारी महत्त्वाकांक्षा, खर्चिक जीवनपद्धती, ज्यांची पुनर्निमिती करणे अशक्य आहे, अशा संसाधनांचा, ऊर्जेचा अनियंत्रित वापर, विशेषत: जे देश औद्योगिक देश म्हणून ओळखले जातात त्यांच्याकडून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे होणारे अतिरिक्त शोषण यामुळे पर्यावरणावर त्याचा फार मोठा विपरीत परिणाम झाला आहे.भारतासारख्या देशाचा विचार करता भारतातील बराचसा जंगलांचा भाग जो जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे, असा बहुतांश भाग, भाग राज्य व केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहे. त्यामुळे वनसंरक्षण, राष्ट्रीय उद्यान संरक्षण, प्राणी व वस्तुसंग्रहालयांचे जतन व संरक्षण यांद्वारा शासन यंत्रणा जंगल– जमीन व इतर नैसर्गिक संपत्तीची मालकी स्वत:च्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने शासनाबरोबरच, नोकरशहांना नको इतका हस्तक्षेप वाढला आहे. यामूळे नैसर्गिक साधनसंपत्तींच्या संरक्षणाचा विचार मागे पडण्याची भीती निर्माण झाली आहे.जैवविविधतेच्या घटत जाणाऱ्या प्रमाणामुळे मानवाचे अस्तित्त्व टिकून राहण्याचा प्रश्न खूप मोठा बनला आहे. विकासाच्या नावाखाली जे काही नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न जगाचे दोन भागांत सरळसरळ विभाजन करण्याची भूमिका विकसित देशांनी घेतली आहेत्या त्याचा गांभीर्याने विचार केला नाही, तर मानवी समाजाचे अस्तित्व टिकणार नाही. त्यामुळेच वेळीच योग्य हस्तक्षेप करून उपाय योजून जैवविविधतेचा नाश थांबविणे अत्यावश्यक झाले आहे.

यासाठी सामुदायिक प्रयत्नांची खूप गरज आहे.

जैवविविधतेच्या ऱ्हास आणि त्याचे परिणाम :

आज जागतिकीकरणाच्या नावाखाली सर्वत्र मुक्त व्यापार सुरू आहे त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतासारख्या विकसनशील देशात व्यापारासाठी प्रवेश करीत आहेत. हा व्यापार, व्यवसाय प्राथमिक क्षेत्रापासून आधुनिक क्षेत्रापर्यंत सर्वत्र मुक्तपणे चालू असल्याने त्याचाही वाईट परिणाम जैवविविधतेवर होत आहे.उदा. अत्याधुनिक बोटींचा वापर करून अमेरिका, जपान व अन्य काही देशांतल्या कंपन्या भारतात मासेमारी व्यवसायात येऊ लागल्याने स्थानिक मच्छीमारांचा व्यवसाय तर पूर्णत: बसलाच आहे. शिवाय माशांची पैदासही जवळजळ थांबली आहे. माशांच्या पुनर्पैदासीच्या काळातविशेषत: पावसाळ्याच्या काळात जुलै—ऑगस्ट महिन्यात स्थानिक लोक मासेमारी करीत नाहीत त्या काळातही या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या बोटी मासेमारी करीत असतात. म्हणजेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या कशाचेही भान न ठेवता केवळ व्यापार, नफा एवढाच विचार करीत असल्यामुळे त्याचा परिणाम जैवविविधतेवर होत आहे.

प्राणी– पक्षी यांबरोबरच अनेक वनस्पतींची वैद्यकीय व औषधी उपयोगासाठी बेसुमार तोड केली जात असल्याने त्यांचेही अस्तित्व धोक्यात आले आहे. उदा. सर्पगंधासारखी वनस्पती बहुगुणी मानली जाते. गेली अनेक दशके भारतात विविध आजारांसाठी तिचा वापर केला जातो. पण गेल्या ५० वर्षांपासून सर्पदंश व मज्जातंतूतील बिघाड दूर करणे, कॉलऱ्यासारख्या आजारावर मात करण्यासाठी आधुनिक वैद्यकशास्त्र व त्यानंही आयुर्वेदिकशास्त्र या वनस्पतींच्या वापरावर अधिक भर देत असल्याने तिची जी अमाप तोड सुरू झाली आहे, त्यामुळे या वनस्पतींच्या अस्तित्वालाच धोका पोहोचला आहे.तसेच प्रदूषणामुळे पर्यावरणाच्या नैसर्गिक कार्यात बिघाड होऊन, पर्यावरणाचा संपूर्ण समतोलच ढासळत आहे. दूषित वातावरणाचा सजीवांवर अनिष्ट परिणाम होऊन त्यांचे अस्तित्वच धोक्यात येऊ लागले आहे. कार्बन मोनॉक्साइड व अन्य दूषित वायू निर्माण होण्याचे प्रमाण वाढले आहे, हवेतील मिसळलेले हे दूषित वायू न विरघळता हवेत तसेच राहत असल्याने त्याचा गंभीर परिणाम सजीवांच्या अस्तित्वावर होऊ लागला आहे. त्यामुळे त्वचेचा कॅन्सर, श्वसनाचे आजार होऊ लागले आहेत.

भारतात रासायनिक द्रव्यांच्या अतिरेकी वापरामुळे राजस्थानमधील भरतपूरच्या पक्षी अभयारण्यात सारस पक्षी, बगळे यांसारख्या पक्ष्यांवर त्याचा परिणाम होऊन त्यांची पुनरुत्पादनक्षमता कमी होऊन हे पक्षी जवळजवळ नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जलप्रदूषणाचा परिणाही जैवविविधतेवर होत आहे. मोठ मोठ्या उद्योगांमधील दूषित पाणी, रसायने, टाकाऊ द्रव्ये वा पदार्थ नद्या, नाले व समुद्रात सोडले जात असल्याने त्याचा पाण्यातील विविध जैवकांवर अयोग्य परिणाम होत आहे. जागतिक वातावरणबदलाचाहीपरिणाम जैवविविधतेवर होत आहे. हवेतील प्रदूषणामुळे आगामी दशकात संपूर्ण जागतिक वातावरणच भयंकर प्रमाणात दूषित होण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे.

जगाच्या तापमानात अचानक मोठ्या प्रमाणात झालेल्या वाढीमुळे जे सजीव वाढत्या तापमानाशी जुळवून घेतात, तेच पुढे जगतात. तर बाकी जीवांचे अस्तित्वच संपुष्टात येते. वातावरणात अनेक दूषित घटक वाढल्यामुळे त्यातूनही पृथ्वीचे तापमान अचानक वाढत असते. या परिस्थितीचा सुद्धा जैवविविधतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. मानव हा एकमेव असा स्वार्थी सजीव प्राणी आहे, की जो त्याच्या गरजेपेक्षा अधिक प्रमाणात जैविक ऊर्जेची मागणी करतो आहे व उपभोग घेतो. मानवाची सर्वसाधारण जैविक ऊर्जेची गरज दर दिवशी सर्वसाधारणपणे २,१०० कॅलरीज असते. परंतु विकसित व अतिविकसित देशांत ही मागणी प्रचंड वाढत असल्याने अतिरिक्त जैविक ऊर्जेचा पुरवठा करण्यासाठी मानवी समाजाकडून जैविक इंधन व वनस्पती– प्राण्यांचे अवशेष जाळण्याचा मार्ग अवलंबिला जात असून, त्यामुळे या वनस्पती– प्राण्यांच्या विविधतेवर पर्यायाने जैवविविधतेवर त्याचा अतिशय घातक परिणाम होत आहे.

आजच्या काळात प्रत्यक्ष आणि अधिकाधिक आर्थिक फायद्यासाठी शेतजमिनींचा वापर शेतीऐवजी घरबांधणी, उद्योगांची उभारणी यांसारख्या गोष्टींसाठी केला जात आहे. भारतातील शहरी भागात तलाव, नद्या, खाड्या यांच्यात मोठ्या प्रमाणात भराव घालून

मोठमोठे घरबांधणी प्रकल्प, व्यापारी संकुले बांधून, त्याद्वारा मोठा आर्थिक फायदा मिळविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. आज सर्वत्र अल्पावधीतील फायद्याचा विचार केला जात असल्याने भविष्यकाळात याचे काही दुष्परिणाम सोसावे लागणार आहेत, याचा विचारच केला जात नाही. पाण्यातील भरावामुळे तेथील जैवविविधता नष्ट होत आहे याचा विचारच केला जात नाही.

तसेच आज अस्तित्वात असलेले कायदे जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी पुरेसे नाहीत. कारण कायदव्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण न होता, विशिष्ट लोकांच्या, शासनाच्या हातात कायदे केंद्रित झालेले असल्याने व सामान्य लोकांचा, स्थानिक किंवा जैवविविधतेबाबत जाणकार असणाऱ्यांचा नियोजनात, कायद्याच्या निर्मितीत सहभाग नसल्याने, म्हणजे कायदे करणारे व त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी व वापर करणारे यांचा अर्थाअर्थी काही संबंध नसल्याने पारंपरिक, अनौपचारिक कायदे बदलून त्याऐवजी औपचारिक कायदे लादले गेले आहेत. उदा. वनसंरक्षण कायद्यात बदल करून, पूर्वी स्थानिक लोकांना असणारे अनेक अधिकार या कायद्याद्वारे नियंत्रित केले गेले किंवा नष्ट केले. ज्या वनसंपत्तीवर स्थानिक लोकांच्या अनेक पिढ्या उदरनिर्वाह करीत होत्या, त्यावरच या कायद्याने बंदी घातली.भारताचा विचार करता भारतातील बराचसा जंगलांचा भाग, की जो जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे, असा बहुतांश भाग राज्य व केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहे. त्यामुळे वनसंरक्षण, राष्ट्रीय उद्यान संरक्षण, प्राणी व वस्तुसंग्रहालयांचे जतन व संरक्षण यांद्वारा शासन यंत्रणा जंगल — जमीन व इतर नैसर्गिक संपत्तीची मालकी स्वत:च्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने शासनाबरोबरच, नोकरशहांचा नको इतका हस्तक्षेप वाढला आहे.

जैवविविधतेचे मूल्य आणि ऱ्हास याबाबतीत युवकांत असलेली जागरूकता :

प्रस्तुत अभ्यासात संशोधकाने जैवविविधतेचे मूल्य आणि ऱ्हास याबाबतीत युवकांत असलेली जागरूकता तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. युवक जागृत असतील तरच येणाऱ्या काळात जैवविविधतेचे रक्षण करणे शक्य होईल. यासाठी श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालयातील १०० विद्यार्थ्यांना यादृच्छिक निवड पद्धतीने सर्वेक्षणात समाविष्ट करून त्यांच्याकडून प्रश्नावलीद्वारे प्रतिसाद गोळा केले गेले. प्राप्त प्रतिसादांच्या विश्लेषण व अर्थनिर्वचनाद्वारे पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत.

१. आज जागतिकीकरणाच्या नावाखाली सर्वत्र मुक्त व्यापार सुरू आहे त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतासारख्या विकसनशील देशात व्यापारासाठी प्रवेश करीत आहेत या विधानाशी ९०टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

२. माशांच्या पुर्नपैदासीच्या काळातजुलै– ऑगस्ट महिन्यात स्थानिक लोक मासेमारी करीत नाहीत त्या काळातही या बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या बोटी मासेमारी करीत असतात या विधानाशी ७५ टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्या कशाचेही भान ठेवत नाहीत, केवळ व्यापार, नफा एवढाच विचार करतात त्याचा परिणाम जैवविविधतेवर होत आहे या विधानाशी सर्वच प्रतिसादक सहमत आहेत.

४. अनेक प्राणी, पक्षी व वनस्पती वैद्यकीय व औषधी उपयोगासाठी वापरले असल्याने त्यांचेही अस्तित्व धोक्यात आले आहे. या विधानाशी ९० टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

५. मोठ्या उद्योगांमधील दूषित पाणी, रसायने, टाकाऊ द्रव्ये व पदार्थ नद्या, नाले व समुद्रात सोडले जात असल्याने त्याचा पाण्यातील विविध जैवकांवर अयोग्य परिणाम होत आहे. या विधानाशी ८०टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

६. अन्नसाखळीतील सर्व सजीव अन्न आणि पर्यायाने ऊर्जा मिळविण्यासाठी परस्परांवर अवलंबून असतात या विधानाशी९०टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

७. परीसंस्थेतील प्रत्येक जिवंत अथवा मृत घटक दुसऱ्या सजीवांचे अन्न असतेया विधानाशी सर्वच प्रतिसादक सहमत आहेत.

८. परिसंस्थेकडून, आणि पर्यायाने जैवविविधतेकडूनपरिसंस्था– सेवाद्वारे विविध प्रकारचे फायदे अनेक स्वरुपात मानवाला मिळत असतात या विधानाशी सर्वच प्रतिसादक सहमत आहेत.

९. शासन यंत्रणा जंगल — जमीन व इतर नैसर्गिक संपत्तीची मालकी स्वत:च्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने शासनाबरोबरच, नोकरशहांचा नको इतका हस्तक्षेप वाढला आहेया विधानाशी ९० टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

१०. भारतातील शहरी भागात तलाव, नद्या, खाड्या यांच्यात मोठ्या प्रमाणात भराव घालून मोठमोठे घरबांधणी प्रकल्प, व्यापारी संकुले बांधून, त्याद्वारा मोठा आर्थिक फायदा मिळविण्याचा प्रयत्न केला जात आहेया विधानाशी ८० टक्के प्रतिसादक सहमत आहेत.

समारोप:

जैवविविधतेचे मूल्य आणि ऱ्हास याबाबतीत महाविद्यालयीन युवक जागरूक तर आहेतच परंतु त्यांच्या या जागरूकतेचा पर्यावरणीय मूल्यसंवर्धनाच्या दृष्टीने नियोजनपूर्वक कृती घडणे आवश्यक आहे. कारण जैवविविधता टिकणे ही भारतासारख्या देशाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची गरज आहेय भारतातील बहुतांश लोकांचे दैनंदिन जीवन या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर अवलंबुन आहे त्यामुळे, तिचे अस्तित्व टिकणे ही भारतात काळाची गरज आहे. जैव विविधतेच्या विविध मूल्यांची जोपासना केल्याने वनसंरक्षणच तर होत असेच पण जैवविविधताही टिकून राहण्यास हि मूल्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तसेच जैवविविधतेसाठी घटक ठरणाऱ्या मानवाच्या सवयींचे योग्य नियमन झाल्यास नष्ट होत जाणारी जैवविविधता संरक्षित करता येईल. प्रस्तुत अभ्यासात करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणावरून या जैवविविधतेचे संरक्षक तयार होत आहेत हे निश्चित. कारण हे युवकच उद्याच्या पर्यावरणाचे मालक, रक्षक आणि उपभोक्ता आहेत, त्यांच्यात असणारी जैवविविधतेच्या मूल्य आणि ऱ्हासाबाबतीतली जागरूकताच याकामी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल.

संदर्भ:

- https%//vishwakosh-marathi-gov-in/
- https%//marathivishwakosh-org/
- https%//maharashtratimes-com/
- http%//www-nhrc-nic-in/
- http%//www-mshrc-gov-in/
- http%//www-economist-com/
- http%//shikshanvivek-com/
- http%//mr-vikaspedia-in/
- http%//mpcb-gov-in/hazardous/
- http%//mnsblueprint-org/
- http%//legislative-gov-in/

□□□

Coordinator IQAC
Smt. Sindhutai Jadhao College
Mehkar, Dist. Buldana